

૩૭૨૩

કાઠિયાવાડ ઇલાકાની
ભૂગોળ વિદ્યા.

પ્રગટ કરનાર.

પુરુષોત્તમ કહાનજી ગાંધી.

લીખારી—કાઠિયાવાડ.

કાપી રાઈટ ” લીધો છે.

પ્રથમાવૃત્તિ.

Ahmedabad Union Printing Press

સંવત ૧૯૪૫ સન્ ૧૯૮૮ નો ડિસેમ્બર.

કિંમત બે આના.

સામગ્રી લેનારને કિદાયત ભાવે મળશે.

૩૭૨૩

પુરુષોત્તમ ગાંધી કૃત.

કાઠિયાવાડ ઇલાકાની ભૂગોળ વિદ્યા.

કાઠિયાવાડનું અસલ નામ સૌરાષ્ટ્ર હતું. પણ બ્યારથી આ મુલકમાં કાઠીરાજ આવ્યાને વસ્યા અને પોતાના પરિભ્રમથી લૂટ, ઘાડ, અને ચડાઇઓ કરવામાં પ્રખ્યાતી પામ્યા ત્યારથી સૌરાષ્ટ્રનું નામ કાઠિયાવાડ પડ્યું છે.

ગાયકવાડી તથા પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનોને સાથે ગણતાં આ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ સુમારે ૨૩૫૦૦ ચોરસ માઈલ છે. તે ૨૧ લાંબાઈ પશ્ચિમે દ્વારિકાથી પૂર્વમાં ભાવનગર પુધી ૨૦૦ માઈલ છે અને પહોળાઈ ઉત્તરમાં ઝીંજુવાડાથી જલ્દેશમાં દરિયા કિનારા પુધી ૧૭૦ માઈલ છે. કાઠિયાવાડ એ મોટો દ્વિપકલ્પ છે.

સિમા—ઉત્તરે કચ્છનું રણ તથા અખાત; પૂર્વે દિશાએ અમદાવાદ જીલ્લો અને અખાતનું અખાત; દક્ષિણ અને પશ્ચિમે આરબી સમુદ્ર છે.

વસ્તી—પચીશલાખ ગણસની છે અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે એક કરોડ તેપનગ્રામ રૂપિયાના છે.

સંસ્થાન—નાનાં મોટાં થઇને ૧૮૭ છે.

ગામ—કુલ ૪૩૬૯ છે.

રાજ્યકાજના અદોઅસ્ત માટે સરકારે કરેલા ભાગ નીચે મુજબ:—

(ઉત્તરમાં * ઝાલાવાડ પ્રાંત—મુખ્ય શહેર—વઢવાણ કેમ્પ.

(૨)

(પૂર્વે) * ગોહિલવાડ પ્રાંત— „ —સોનગઢ
(દક્ષિણમાં) * સોરઠ પ્રાંત— „ —જેતલસર.
(પશ્ચિમમાં) * હાલાર પ્રાંત— „ —રાજકોટ.

દેશી રાજ્યના જથ્થાથી પડેલા ભાગ— ૧ ઝાલાવાડ, ૨ ગોહિલવાડ, ૩ ઉંડસરવૈયા, ૪ બાબરીઆવાડ, ૫ કાઠિઆવાડ, ૬ સોરઠ, ૭ ખરડો, ૮ હાલાર, ૯ મચ્છુકાંઠો, અને ૧૦ ઓખામંડળ.

પર્વત—અ. ૧ ચોટીલો, ૨ મદાવન, ૩ હાંગા, ૪ માંડવધાર.

બ ૧ શેત્રુજો, ૨ તળાખનો ડુંગર.

ક ૧ ગીરનાર.

ઢ ૧ ગીર, ૨ વીલાકગીર કે મોરધાર, અને ૩ લાંબધાર.

ઙ ૧ ખરડો, ૨ ઓસમ, ૩ ગાહનો.

તેમાં સાથી મોટો પહાડ ગીરનાર છે.

નદીઓ—૧ વઢવાણનો ભોગાવો, ૨ લીંબડીનો ભોગાવો, ૩ કલક, ૪ બાંભણ, ૫ મચ્છુ, ૬ ભાવનગરની ખાડી, ૭ શેત્રુજ, ૮ માલણ, ૯ ધાતરવડી, ૧૦ બગડ, ૧૧ રાયડી, ૧૨ ધોળાદ્રી, ૧૩ રૂપેણ, ૧૪ શુકભાદર, ૧૫ ગોંડલી, ૧૬ નીલભાદર, ૧૭ બુધી, ૧૮ ઓઝાત, ૧૯ સાવળી, ૨૦ કાંબડી, ૨૧ સામન, ૨૨ સીંગવડો, ૨૩ રામાવતી, ૨૪ ઉંડસરવૈયા, ૨૫ ધી, ૨૭ આપા, ૨૮ ધોડાધોઈ.

સરેવર—નળ.

* એ દરેક ભાગમાં અકેક આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલએન્ટ સાહેબ રહેછે, અને એ તમામનો ઉપરી પોલિટિકલએન્ટ સાહેબ છે તે રાજકોટમાં રહેછે.

(૩)

ખેટ—૧ દીવ, ૨ પીરમ, ૩ ખેટ, ૪ સંખોદવા.

ભૂશીર—૧ જગતપોદીટ, ૨ દીવ.

અખાત—૧ અંભાતનું, ૨ કચ્છનું.

દ્વિપકદપ—કાઠિઆવાડ.

હુવા ખાવાનાં ઠેકાણાં—૧ આલાચડી, ૨ ગોપનાથ, ૩ વેરાવળ ૪ અંજમેર, ૫ હાથપ અને ૬ વેરાવળ.

પોટુંગીઝનું સંસ્થાન—દીવ.

હુબશીનું સંસ્થાન—જદરાઆદ.

ગાયકવાડી સંસ્થાન—૧ ઓખામંડળ, ૨ અમરેલી, ૩ ધારી, ૪ કોડીનાર, ૫ દામનગર, ૬ ભીમકટા, ૭ શીયાનગર.

જત્રાનાં ઠેકાણાં—૧ શેત્રુંજે, ૨ ગીર-જદરા, એ બે ઉપર શ્રાવકો વગેરેનાં દેરાં છે, ૩ મુળી, ૪ ગઢડા; એ બન્નેમાં “સ્વામીનારાયણ” પંથનાં મુખ્યધામ છે. ૫ દારકા એમાં રણછોડજીનું ધામ છે. ૬ સોમનાથ કે પ્રભાસપાટણ, ૭ તુળશીસ્વામ ૮ સુદામાપુરી.

રણ—૧ કચ્છનું, અને બીજું પાટડીનું.

મોટાં શહેર—જુનાગઢ, ભાવનગર, નવાનગર, પોરબંદર, પ્રાંગધ્રા, મોરબી, ગોંડલ, વાંકાનેર, લીંબડી, વઢવાણ, પાળીતાણા, રાજકોટ, ધ્રોળ, જદરાઆદ, વળા, લખતર, ખાટવા, જસદણ, સાયલા, ચુડા, મુળી, લાહી, બળણા, વીરપુર, માળીઆ, જેતપુર, દારકા, અમરેલી, હળવદ, સીહોર, કુંડલા, મહુવા, ગઢડા, ખોટાદ, તળાભ, ડાહા, ડેડાણ, ધારી, ચીતળ, બાખા, બીલખા, બગસરા, વેરાવળ, માંગરોળ, કોડીનાર, ઉના, કુતીઆણા, જોડીઆ, વવાણીઆ, આમરણ, અંભાળીઆ, ધોરાજી, ઉપલેટા, સરધાર, ધ્રાધા, ઝીંજુવાડા.

મોટાં બંદર—જોડીઆ, ખેડી, સલાયા, દારકા, ખેટ, મી-

આણી, પોરબંદર, નવીખંદર, માધવપુર, શીલ, માંગરોળ, વેરાવળ, પાટણ, દીવ, ધોધલા, જાંબરાયાદ, મહુવા, જાંબર, ગોપનાથ, ધોધા, અને ભાવનગર.

પેદાશ—કપાસ, ખાજરી, જીવાર, ઘઉં, ચણા, અડદ, મડ, મગ, ચોળા, જવ, ડાંગર, તરુ, શેરડી, અને સાયુ.

ખનીજપદાર્થ—(જૂનાગઢ સંસ્થાનમાં)—ગીરનાર પહાડની બોરીઆની ખીણમાં અખરખની જાતની ભૂકી મળી આવે છે.

(જામનગર સંસ્થાનમાં)—ભાણુવડ તથા કંડોરણા પ્રગણામાં જાતજાતના આરસપહાણુ મળે છે. ખંભાળીઆ, રાણપુર અને લાલપુરમાં લોઢાની ખાણો છે. નવાનગરની હદમાં તાંબુ માલમ પડ્યું છે.

(ભાવનગર સંસ્થાનમાં)—સીહોરના ડુંગરામાંથી લોઢું નીકળે છે.

(ધાંગધ્રા સંસ્થાનમાં)—ઉમરડા પાસે જાતજાતના રંગના પથ્થર નીકળે છે અને કુડા ગામમાં વડાગરૂં મીઠું પાકે છે. **(ગોંડલ સંસ્થાનમાં)**—ખીરસરામાં આરસપહાણુ અને અડદીઆ પથ્થર નીકળે છે. **(પોરબંદર સંસ્થાનમાં)**—અરડા ડુંગરમાંથી લોઢું અને ધોળા પથ્થર નીકળે છે. **(લખતર સંસ્થાનમાં)**—યાન પ્રગણામાં કોયલા માલમ પડ્યા છે.

ધર્મ—વેદ, શિવ, વૈશ્ણવ, રામાનુજ, જૈન, સ્વામીનારાયણ, અને મુસલમાની વગેરે.

કેળવણી—રાજકોટમાં રાજકુમાર કોલેજ, મેલ્ટ્રેનિંગકોલેજ, પ્રીમેલ્ટ્રેનિંગકોલેજ, અને એક હાઈસ્કૂલ છે. ભાવનગરમાં શામળદાસ કોલેજ, હાઈસ્કૂલ, ગવર્નીશકર વેદશાળા વગેરે છે. જુનાગઢ, જામનગર અને વઢવાણ શહેરમાં અકેડી હાઈસ્કૂલ છે. વઢવાણ સિવિલ

સ્ટેશનમાં તાલુકદારી ગરાસીઆ સ્કૂલ છે. આખા કાઠિઆવાડમાં ૧૬ અંગ્રેજી-ગુજરાતી નિશાળો છે. ગુજરાતી નિશાળો ૬૨૫, કન્યાશાળા ૬૦, નાઈટસ્કૂલ ૫૪; કુલ નિશાળો ૭૭૯ છે તેમાં ૪૪૧૬૫ નિશાળીઆ અભ્યાસ કરે છે.

કાઠિઆવાડમાં આશરે ૫૦ જાહેર પુસ્તકશાળા છે. ૭૨ દવા-શાળાઓ અને આશરે ૧૭૫ પોસ્ટઓફિસ છે.

છાવણી—રાજકોટ, વઢવાણ, સોનગઢ અને જોતલસર.

વખણાતી વસ્તુવાળાં શહેર—લીંબડી અને સાયલાની સુ-ડી—વઢવાણના પથર અને સાથુ—સીહોર અને મોરખીનાં તાંબા પીતળનાં વાસણ. નવાનગરનું કંકુ, બાંધણી, બંદુક, કસબ અને મો-તી—સાવર કુંડલાના ઢોલીઆ—પાટડી અને કુકાનું વડાગરૂં મીઠું. માંગદ્રા તથા બરડાના પથ્થર અને તેનાં વાસણું—ધાનનાં માટીનાં વા-સણું—ગોંડળનો ગોમ્—ઝાલાવાડનાં ઝુમણા—કાઠિઆવાડની કાંખી અને ઘોડા—ધોરાજીના ધાબળા—બીની બેંસ—ભાસના ધર્ગા—ચો-રવાડનાં નાગરવેલનાં પાન. બગસરાના ચોદ્રાળ.

ઉના પાણીના કુંડ—તુળશી સ્યામ (ગીરમાં), પીંડતારક (ઓ-ખામાં).

દીવાદાંડીના સ્થળ—એડી—પોસીતરા—એટ—દારકા—પોરબંદર—નવીબંદર—માધવેશ્વર—માંગરોળ—વેરાવળ—દીવ—મ-કુરાઆદ—મહુવા—ગોપનાથ—પીરમ—ધોધા—ભાવનગર.

રેલવે—આ ઇલાકામાં “ભાવનગર, ગોંડળ, જુનાગઢ, પો-રબંદર રેલવે” અને “મોરખી રેલવે” છે.

ભાવનગરથી વઢવાણ જંકશન સુધીના સ્ટેશનો—ભાવ-નગર, ગઢેચી, વરતેજ, સિહોર, સોનગઢ, ધોળા જંકશન, ઉજળવા-

(૬)

વ, નિંગાળા, બોટાદ, કુંડલી, રાણપુર, ચુડા, લીંબડી, વઢવાણ શહેર અને વઢવાણ સિવિલ સ્ટેશન.

ઘોળા જંકશનથી ઘોરાણ સુધીના સ્ટેશનો—ઘોળા જંકશન, જળીઆ, દસા, લાડી, ચિતળ, હુણીધર, કુંકાવાવ, ખાખરીઆ, વાવડી, જેતપુર, જેતલસર જંકશન અને ઘોરાણ.

જેતલસરથી જુનાગઢ સુધીના સ્ટેશનો—જેતલસર જંકશન, ચોકી, વડાલ અને જુનાગઢ.

આ રેલવેની શાખા જુનાગઢથી વેરાવળ સુધી થોડા વખતમાં થવાની છે, તેનાપર—જુનાગઢ, શાહપોર, હુશાત્રા, કેશોદ, માળીઆ, ચોરવાડ અને વેરાવળ એ સ્ટેશનો થવાનાં છે.

બીજી શાખા ઘોરાણથી પોરબંદર સુધી થવાની છે, તેનાપર ઘોરાણ, સુપેડી, કોળકીજળીઆ, ભાથાવદર, પાનેલી, જામપુર, ખાત્રવા, વાંસ જળીઆ, રાખપુર, રાણાવોવ અને પોરબંદર એ સ્ટેશનો થવાનાં છે.

વઢવાણ જંકશનથી મોરબી સુધીના સ્ટેશનો—વઢવાણ સિવિલસ્ટેશન, કુકડા, મૂળી, સાયલા, ડોળીઆ, થાન, દલડી, વાંકાનેર, દુવા અને મોરબી એ સ્ટેશનો છે.

આ રેલવેની શાખા મોરબીથી રાજકોટ સુધી થવાની છે.

બીં બીં એન્ડ સીં આઈં રેલવેની શાખા કાઠિયાવાડમાં આવેલી છે, તેનાપર લીલાપુર, લખતર અને વઢવાણ સિવિલ સ્ટેશન, એ સ્ટેશનો આવેલાં છે.

સરકારી થાણા.

૧ (ઉત્તર) **ઝાંઝાવાડમાં—**વઢવાણ સિવિલ સ્ટેશન, એડીલા, બોમકા, દસાડા, વિક્રમગઢ અને પાળીઆદ.

૨ (પૂર્વ) ગોહીલવાડ પ્રાંત તાબે—સોનગઢ, ચમારડી, ચોક, ડાહા અને બામરા.

૩ (દક્ષિણ) સોરઠ પ્રાંત તાબે—જેતલસર, બગસરા, લાખાપાદર અને ડેડાણ.

૪ (પશ્ચિમ) હાલાર પ્રાંત તાબે—રાજકોટ, માળીઆ, ધાંદા, લોધીકા અને મૂળીલા.

આખા ઇલાકામાં—સૈયા મોટા પહાડ ગિરનાર; મોટું શહેર બાવનગર; મોટી નદી ભાદર; અને મોટા પ્રાંત હાલાર.

બેવડાં નામ—કાઠિયાવાડ—સૈરાપટ. પ્રભાસપાટણ—વેરાવળ પાટણ અથવા જ્ઞદવાસ્થળી. નવાનગર—જામનગર અથવા નગર. શેત્રુંજી—સિદ્ધાચળ. પોરબંદર—સુદામાપુરી. અંદો—જેઠવાડ.

નદીઓ અને તેનાં ઉપરના શેહેરો.

- ૧ વઢવાણનો ભોગાવો—હાંગા ડુંગરમાંથી નીકળી પૂર્વના નળમાં મળેછે. તે ઉપર ચોટીલા, ડોળીયા, મૂળી, વઢવાણ, શીઆણી, અને જાંબુ. વગેરે ગામ છે.
- ૨ લીંબડીનો ભોગાવો—હાંગા ડુંગરમાંથી નીકળી પૂર્વના નળમાં મળેછે. તે ઉપર સેજલપર, વડોડ, વસ્તડી, લીંબડી, સાઉકા, અને પાણશીણા છે.
- ૩ વાંસર—લીંબડીના ભોગાવાને મળેછે. એનાપર બડકવા, મોહડ, દરોદ, હડાળા છે.
- ૪ મુકલાદર—ચોટીલામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળેછે. તે ઉપર રાણપુર, નાગનેશ.
- ૫ ઉમધ—એ ધાંગધાના ગામ દેવચરાડી પાસેથી નીકળેછે. તે રણમાં મળેછે. તે ઉપર સીથા, મેથાણ.

- ૬ ગોડરા—એ ધ્રાંગધ્રા તાખાના ગામ સુધી પાસેથી નીકળે છે, ને રણમાં મળે છે. તે ઉપર કુવા, કુડા.
- ૭ ફેલકુ—એ ધ્રાંગધ્રા તાખાના રામપરા ગામ પાસેના કુંગરમાંથી નીકળે છે. ને રણમાં મળે છે. તે ઉપર નારીચાણા, ખાવળી, ધ્રાંગધ્રા.
- ૮ ખાંભણ—આ નદી ધાન પાસેના કુંગરમાંથી નીકળે છે. ને રણમાં મળે છે. તે ઉપર સુસવાવ, વાંટાવદર, ટીકર.
- ૯ મચ્છુ—ચોટીલામાંથી નીકળે છે. ને રણમાં મળે છે. તે ઉપર મહીકા, વાંકાનેર, પંચાશીઆ, મોરશી, મેઘપુર, માળીયા.
- ૧૦ કંકાવટી—એ ધ્રાંગધ્રા તાલુકાના કોંઠ પાસેના રતેવાળીઆ ગામ પાસેથી નીકળે છે. ને રણમાં મળે છે. તે ઉપર કોંઠ, ઢવાણા, માલણીયાદ.
- ૧૧ ઉતાવળી—ચોટીલામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તે ઉપર કુડકી, ઘરવાળા.
- ૧૨ ઘેલો—ચોટીલામાંથી નીકળી કાળુભાર નદીને મળે છે. તે ઉપર લાખણકા, દરેડ, પછેગામ, વળા.
- ૧૩ કાળુભાર—ચોટીલાના કુંગરમાંથી નીકળી ખંખાતના અખાતને મળે છે. તે ઉપર ઉમ્મરીળા, ચમારડી, ભોળવદર.
- ૧૪ શેત્રુંજી—ગીરમાંથી નીકળી ખંખાતના અખાતને મળે છે, તે ઉપર ધારી, પાલીટાણા અને તળાખ છે.
- ૧૫ બગડ—શેત્રુંજીમાંથી નીકળી ખંખાતના અખાતને મળે છે. તે ઉપર ડાદા.
- ૧૬ માલણ—શેત્રુંજીમાંથી નીકળી આરખીસમુદ્રને મળે છે તે ઉપર ખુટવડા, અને મહુવા.

- ૧૭ ધાતરવડી—ગીરમાંથી નીકળી આરબીસમુદ્રને મળેછે, તે ઉપર રાજુલા.
- ૧૮ રાઈડી—ગીરમાંથી નીકળી આરબીસમુદ્રને મળેછે. તે ઉપર નાગેશરી.
- ૧૯ મચ્છુંદ્રી—ગીરમાંથી નીકળી આરબીસમુદ્રને મળેછે. તે ઉપર ઉના, દેસવાડા.
- ૨૦ સીંગવડો—ગીરમાંથી નીકળી આરબીસમુદ્રને મળેછે. તે ઉપર ધાંટાવડ, કોડીનાર.
- ૨૧ સરસ્વતી—ગીરમાંથી નીકળી આરબીસમુદ્રને મળેછે તે ઉપર ખીજ, કાજળી.
- ૨૨ હીરણુ—ગીરમાંથી નીકળી આરબીસમુદ્રને મળેછે. તે ઉપર પાટણ.
- ૨૩ મેંગલ—ગીરમાંથી નીકળી આરબીસમુદ્રને મળેછે. તે ઉપર માળીયા.
- ૨૪ ઉમેણુ—ગીરમાંથી નીકળી ઓઝતને મળેછે. તે ઉપર ભેંસાણુ, રાણપુર, ચોકી, મળેવડી.
- ૨૫ ઓઝત—ગીરમાંથી નીકળી ભાદરને મળેછે. તે ઉપર આલાગામ.
- ૨૬ ભાદર—મદાવનનાં ડુંગરામાંથી નીકળી આરબીસમુદ્રને મળેછે. તે ઉપર જશદિણુ, આટકોટ, જેતપુર, નવાગઢ, મણોદ, કુતીઆણા, અને નવીપંદર.
- ૨૭ ગોંડલી—એ ભાદરને મળેછે. તે ઉપર કોટડા, સાંગાણી, ગોંડળ.
- ૨૮ મેળ—એ ભાદરને મળેછે. તે ઉપર ઉપસેટા.
- ૨૯ આણ—ચોટીલામાંથી નીકળી કચ્છના અખાતને મળેછે. તે ઉપર રાજકોટ, પડધરી, ઝીંઝોડું.

૩૦ ડેમાઈ—ચોટીલામાંથી નીકળી કચ્છના અખાતને મળેછે. તે

ઉપર ટંકારા, ટોયલી, બેલા.

૩૧ ઉંડ—અડામાંથી નીકળી કચ્છના અખાતને મળેછે. તે ઉપર
જાળીયા તે જોડીયા.

૩૨ રંગમતીને નાગમતી—અડામાંથી નીકળી કચ્છના અખાત-
ને મળેછે. તે બંનેના સંગમપર નવાનગર.

૩૩ રામાવતી—અડામાંથી નીકળી કચ્છના અખાતને મળેછે. તેના
પર લાલપુર, છીકારી.

૩૪ ધી—અડામાંથી નીકળી કચ્છના અખાતને મળેછે. તે ઉપર
ખંભાળીયા.

નદીઓનાં મૂળ.

ચોટીલાના ડુંગરમાંથી નીકળેભારી નદીઓ—વડવાણનો
ભોગાવો, લીંબડીનો ભોગાવો, ખાંભણ, સુકભેદર, ભાદર, ગોમા,
ઉતાવળી, ઘેસો, કાળુભાર, આછ અને મચ્છુ.

ગીર પર્વતમાંથી નીકળનારી—શેત્રુંજી, ધાતરવડી, રાયડી,
રૂપેણ, રાવળ, મચ્છુદ્રી, સીંગવડો, સરસ્વતિ, હીરણ, ઓઝાત અને
ઉમેણ.

બરડા પર્વતમાંથી નીકળનારી—ઉંડ, રંગમતી, નાગમતી,
ધી, આપા, રામાવતી, ગોંડલી અને મેજ.

શેત્રુંજીમાંથી—બગડ, માલણ, અને ધોળાદ્રી.

નદીઓનાં મુખ.

આરબી સમુદ્રને મળનારી નદીઓ—ભાદર, ઓઝાત, કાં-
બહીરણ, સીંગવડો, સાવળી, સામન, સરસ્વતિ, રાવળ, મચ્છુદ્રી,
રૂપેણ, રાયડી, ધાતરવડી, માલણ, અને શેત્રુંજી.

ખંભાતના અખાતને—કાળભાર, ઉતાવળી, ઘેલો, અને શુકભાદર.

કચ્છના અખાતને—રંગમતી, નાગમતી, ધી, આપા, આછ, રામાવતી, ઉંડ, અને હેમાઈ.

રણમાં મળનારી—મચ્છુ, ઘોડાપ્રોઈ, ખાંભણ, કંકાવટી, ઉમછ, ફલકુ અને ગોડરા.

નળમાં પડનારી—વઢવાણનો ભોગાવો અને લીંબડીનો ભોગાવો

૧. ઝાલાવાડ.

આ પ્રાંતમાં મુખ્ય ઝાલા ક્ષત્રીનું રાજ્ય હોવાથી ઝાલાવાડ નામ પડ્યું.

પર્યત—ચોટીલા, મદોદિન, હાંગો અને માંડવધાર.

નદીઓ—વઢવાણનો ભોગાવો, લીંબડીનો ભોગાવો, ફલકુ, શુકભાદર, ખાંભણ, વાંસળ અને ઉમઈ.

સરોવર—નળ.

રણ—પાટડીનું.

સંસ્થાન—૫૨ છે.

૧ ધ્રાંગધ્રા (એમાં મુખ્ય ગામ +ધ્રાંગધ્રા, હળવદ, સીયા, અને ઉમરડા વગેરે છે.) ૨ વાંકાનેર (વાંકાનેર) ૩ લીંબડી (લીંબડી, શાહાણી, ને પાણીશીલા) ૪ વઢવાણ (વઢવાણ, નાગનેશ, ખાડુ અને રામપરા છે.) ૫ લખતર (એમાં લખતર અને થાન છે.) ૬ સાયલા (સાયલા.) ૭ ચુડા (ચુડા) ૮ મુળી (મુળી) ૯ ખળાણ (ખળાણ).

+જે ગામ આવા મોટા અક્ષરે મુક્યા છે, તે ગામ ઘણું કરીને મોટા છે. અને તેમાં પોસ્ટ ઓફીસ અને નિશાળ બનેછે એમ સમજવું.

એ સિવાય વઢવાણ સિવિલરેશન, વણોદ, પાટડી, દસાડા, બોધકા, ભડકવા, દુધરેજ, જીંઝુવાડા, વણા, તલસાણા, ડોળીયા, ખેરાળી વગેરે ગામ છે.

નાનાં ગામ ધાંગધ્રાનાં (*ટિકર, મેથાણ, માલવણ, કેંદ, કુડા, વાંટાવદર, ઢવાણા, ચરાડવા, માયક, મોટા અંકેવાળીયા.) વાંકાનેરનાં (તીથવા, હુણસર, અને મેસરીયા.) લીંવડીનાં (રંગપુર, બળોત્ર, હડાળા, અને જાંબુ વગેરે છે.) વઢવાણનાં (બલદાણા, ખારવા, વરતડી, વગેરે છે.) સાયલાનાં (સરા, નારીયાણા અને ડોળીયા) મુઠ્ઠીનાં (દીગશર, અને કુકડા.)

એ સિવાય વડોદ, કંથારીયા, ભથાણ, ભલગામડા, અંકેવાળીયા, ગુંદીયાળા, વિહલગઢ, ખંભલાવ, ગેડી, ખાંડીયા, દેવળીયા, પળાલી, ભડવાણા, સમલા વગેરે ધણાં છે.

નીપજ—કપાસ, પાનરી, ધઉં, ચણા, કડોળ, જુવાર વગેરે છે.

૨. ગે.હલવાડ.

આ પ્રાંતમાં ગોહલ ક્ષત્રીઓનું રાજ્ય મુખત્વે કરીને હોવાથી ગોહલવાડ કહેવાય છે.

પર્વત—શેત્રુંજે, તળાખનો કુંઝર, મોરધાર અને લાંબધાર.

નદીઓ—ભાવનગરની ખાડી, શેત્રુંજી, કાળુભાર, ઘેસો, માલણ, બાકડ, ઉતાવળી અને ધાતરવડી.

---

* જે ગામનાં નામ આવાં છેક ઝીણાં અક્ષરે મૂક્યાં છે, તે ગામો ઘણું કરીને નાનાં છે. તેમાં પોરટ ઓફિસ નથી પણ માત્ર નિશાળ છે, એમ સમજવું. મહેતાજી સાહેબોએ આ ગામ છોકરાંને પાઠે કરાવીને બોલે વધારે નહીં, પરંતુ માત્ર જરૂર જોઈતાં ગામોજ છોકરાંને નકશામાં ખતાવ્યાં.

ખંદર—ભાવનગર, મહુવા, તળામ, સુલતાનપુર, પીપાવાવ, કાઠિવદર, સુંદરાઈ.

સંસ્થાન ૨૫ છે.

૧ ભાવનગર (એમાં મુખ્ય શેહેર ભાવનગર, સિહોર, કુંડલા, મહુવા, તળામ, ખોટાદ, ઉમરાળા, ગદડા, વર્તેજ, ભૂમલી, ટાણા, ત્રાપજ, વરલ, વડાલ, લીલીઆ, પીંજપડો, કુંગર, રાજુલા, બાદ્રોડ, ઢસા, લાખણુકા, ગઢેચી અને કોળિઆક વગેરે છે.

૨ પાલીટાણા (એમાં પાલીટાણા ને ગારીઆધર) ૩ વળા (વળા) ૪ લાડી (લાડી)

એ સિવાય સોનગઢ, લીમડા, વાવડી, ચમારડી, ખુટવડા, પચ્છેઆમ, ધોળા, નીંગાળુ, દામનગર, ભીમકટ્ટા, વગેરે ગામ છે.

નાનાં ગામ માંવનગરનાં (ત્રિઓર, વાધનગર, જુનાસાવર, અમોદરા, આંબરડી, પીડવડી, ભીંગરાડ, દેવગાણા, સુલતાનપુર, રેહીશાળા, લાડીદડ, ઝમરાળા, જલાલપુર, સણેસરા, ખોપાળા, ઉગામેડી, તુરખા,) પરખડી, મુગલાણુ, માંડવી, મીઠાવડ, સોનપરી, ચિત્રાવાવ, રામણુકા, આલમપુર, ધામણુકા, નોંધણુવદર, ભોળવદર, વાલુકડ, ધાંધલી, ગોપનાથ, શિયાનગર. વઝાના મોટીધરાઈ, હડમતીઆ, કાનપુર, દરેડ વગેરે છે.

નીપજ—ધઉં, કપાસ, બાજરી, જુવાર, શેરડી વગેરે.

૩. ઉંસરવૈયા.

આ પ્રાંતમાં સરવૈયા જાતના ક્ષત્રીનું રહેણાણ હોવાથી એ નામ પડ્યું છે.

પર્યત—મેરધાર અને લાંબધાર.

નદીઓ—શેત્રુજ અને બગડ.

સંસ્થાન કુલ ૨૩ છે. તેમાં મુખ્ય ૧ ડાહા, ૨ ગણધોળ અને

(૧૪)

૩ ચોક છે. તેના મુખ્ય શહેર એજ નામનાં છે.

નીપજ—કપાસ, ઘઉં, આજરી, જુવાર, કઠોળ વગેરે છે.

૪. બાબરીઆવાડ.

આ પ્રાંતમાં બાબરીઆ જાતના રજપૂતોનું રહેણાં હોવાથી એ નામ પડ્યું છે.

પર્યત—ગીર.

નદીઓ—ઘાતરવડી, રાઈડી, ઘોડાદ્રોઈ, રૂપેણ અને માલણ છે.

બંદર—જનકરાબાદ.

સંસ્થાન ૧૪ હતી તેમાંથી ૧૨ જુનાગઢ તાબામાં જવાથી હાલ એ છે. ૧ જનકરાબાદ એનું મુખ્ય શહેર જનકરાબાદ છે. ૨ ડોડાણ એનું મુખ્ય શહેર ડોડાણ છે. એ સિવાય એ પ્રાંતમાં બીજું મોટું ગામ નાગેશરી છે.

મુખ્ય પેદાશ—કપાસ, શેરડી, આજરી, જુવાર અને કઠોળ છે.

૫. કાડિયાવાડ.

આ પ્રાંતમાં કાડીઓનાં સંસ્થાન હોવાથી તેનું નામ કાડીઆવાડ પડ્યું છે.

પર્યત—માંડવધાર, ચોટીલાનો, ઠાંગો, અને મદાકિત.

નદીઓ—ભાદર, ગોમા, શેત્રુંજી ને ભોગાવો.

સંસ્થાન—કુલ ૫૩ છે.

૧ જસદણ (એમાં મુખ્ય ગામ જસદણ અને વીંછીઆ). ૨ જેતપુર (એમાં જેતપુર, બીલખા, મેંદરડા, કુંકાવાવ, મોટા દેવળીઆ, વડીઆ, શેખના પીપરીઆ અને ચીતળ છે. ૩ વસાવડ

(વસાવડ). **ગાયકવાડી સંસ્થાન**—૧ અમરેલી (અમરેલી) ર ધારી (ધારી) બગસરા, ચોટીલા, આણંદપુર, પાળીયાદ, બાબરા, કોટડાપીઠા, બામણખેર, વગેરે મોટાં ગામ છે.

તે સિવાય સુદામડા, લાખાપાદર, ધાંધલપુર, **જસદળનાં** (બરવાળા, પાટણ, કુંદળી અને કાળાસર). **જેતપુરનાં** (યાણાદેવળી, અકાળા, જરખીઆ, શેડુભાર, વાઘણીઆ અને વડેરા.) સગોસરા, ભડકી, કરીઆણા, વાંકીઆ ખીજડીઆ, ભીમોરા, મેવાસા, સેજકપર, મોટી ગરમકી, ચરખા, દોલરવા, મોણવેલ, વેકરીઆ, હાલરીઆ, કાનખર, જનબાઈની દેરડી, આકડીઆ, સમઢીઆળા, કુળા, વગેરે ગામો છે.

મુખ્ય પેદાર—કપાસ, ઘઉં, બાજરી, કઢોળ, શેરડી.

૬. સોરઠ.

આખા ઈલાકાંનું અસલ નામ સૌરાષ્ટ્ર હતું એ ઉપરથી આ પ્રાંતનું નામ સોરઠ પડ્યું છે.

પર્વત—ગીર અને ગીરનાર.

નદીઓ—ભાદર, યુષ્મી, ઓઝાત, સાવળી, કાંબહીરણ, સામન, શીંગવડો, સુરેખા, સરસ્વતિ, મચ્છુદ્રી, રાવળ અને મેંગલ.

બંદર—વેરાવળ, માંગરોળ, ભેરાઇ, ચોરવાડ, શીલ અને વહી.

સંસ્થાન—૧ જુનાગઢ, ૨ બાટવા, ૩ અમરાપુર. આ પ્રાંતમાં ગાયકવાડી સંસ્થાન કોડીનાર છે તેનું મુખ્ય શહેર કોડીનાર છે.

જુનાગઢ સંસ્થાન (એમાં મુખ્ય શહેર જુનાગઢ, વેરાવળ, વંથળી, રાણપુર—ભેંસાણ, પ્રભાસ પાટણ, સુત્રાપાડા, ચોરવાડ, કેશોદ, કુતીઆણા, ઉના, દેવવાડા, ભેરાઈ, વીસાવદર, નિત્રાખા, હા-

દીના માળીઆ, શીલ, વડાલ, ગાધકડા, વગેરે છે) માણેકવાડા, જે-તલસર, દીવ

જુનાગઢ તામે માંગરોળ નામનું એક સંસ્થાન છે, તેનું મુખ્ય શહેર માંગરોળ છે, બાટવા સંસ્થાન (એમાં મુખ્ય શહેર માણાવદર, ગીદડ અને બાટવા છે)

નાનાંગામ **જુનાગઢનાં** (મજેવડી, તોરી, બાલાગામ, અમરાપુર, જેડબગસરા, નાગડી, ચૈયારી, બગડુ, ખડીઆ, નવાગઢ, છોડવડી, અન્નખ, બંકુરી, લોએજ, વગેરે છે) **બાટવાનાં** (વાડાસડા, સણોસરા, લીંબુડા, વેઠરી વગેરે છે) ઘોષલા.

નીપજ—કપાસ, કટોળ, બાજરી, જુવાર, શેરડી વગેરે.

૭ બંડો, અથવા જેઠવાડ.

આ પ્રાંતમાં બંડો ડુંગર હોવાથી 'બંડો' તથા જેઠવા ક્ષત્રીનું રાજ્ય હોવાથી જેઠવાડ કહેવાય છે.

પર્વત—બંડો, ગોપનો, અને ઓસમનો.

નદીઓ—બાદર, મેનસર, ઓઝાત, અને ઊમેણુ-

બંદર—પોરબંદર, નવી બંદર, માધવપુર અને મીઆણી.

સંસ્થાન—આ પ્રાંતમાં પોરબંદર નામનું એકજ સંસ્થાન છે, તેનાં મુખ્ય શહેર પોરબંદર, રાણાવાવ માધવપુર અને કદોરણા છે.

એ સિવાય અડવાણા, નવીબંદર મોઢવાણા, હાંચા, અને મીઆણી ગામો છે, તે પણ પોરબંદરનેજ તામે છે.

નીપજ—બાજરી, કપાસ અને જુવાર.

૮ હાલાર.

આ પ્રાંતનું નામ હાલોહ નામના ખડેજ ઊપરથી દાવાર પડ્યું છે.

પર્વત—બંડો અને હાંગાનો.

નદીઓ—આજી, જાડ, નાગમતિ, ધી, આપા, રામાવતી, રૂ-
મોધ, ગોંડલી, ભાદર.

ખંદર—સલાયા, ખેડી, ઝીંઝુડા અને જોડીઆ.

સંસ્થાન—કુલ ૨૬ છે.

૧ નવાનગર (એમાં મુખ્ય શહેર નવાનગર, જોડીઆ, આ-
મરણ, ખંભાળીઆ, કંડોરણા, આટકોટ, ધુવાવ, સલાયા, ભાણુવડ,
લાલપુર, આળંભા, રાણ, પડાણા, હડીઆણા, પડધરી, દાળાવડ, ખે-
ડીખંદર, જાંઝુડા, અને જોધપુર છે) ૨ ગોંડળ (એમાં મુખ્ય શ-
હેર ગોંડળ, ધોરાજી, ઉપજેટા, ભાયાવદર, પાનેલી, સુપેડી, ખા-
ખી જાળીઆ, ગણોદ, સરસાઈ, સુલતાનપોર, મોટી મારડ, છત્રાસા,
મોઢૈયા, પાટણવાવ, ખેલમરી) ૩ ધ્રોળ (એમાં મુખ્ય શહેર ધ્રોળ
તથા સરપદડ છે) ૪ રાજકોટ (એનાં મુખ્ય શહેર રાજકોટ, સ-
રધાર અને કુવાડવા છે) ૫ વીરપુર (એમાં મુખ્ય ગામ વીરપુર
અને ખરેડી છે) ૬ કોટડા સાંગાણી (કોટડા સાંગાણી)

એ સિવાય દ્રાક્ષ, મેંગણી, લોધીકા, સાતુદડ વાવડી મૂળીલા.

નાનાં ગામ—ખાલાચડી, જીકારી, દડવા, નેકનામ, ગવરીદડ, પાલ,
ગઢકા, ભાડવા, રાજપરા, જૂળીઆ દેવાણી, શાપર, કોઠારીઆ, વડાલી,
ખીરસરા, કોટડા નાયાણી, લલસાણું **નવાગરનાં** (ગુંદા, વેરાડ, વં-
ચળી, મોટા વડાલા, ચિત્રાવડ, ભાડલા, રાવલ, ભાટીઆ, લતીપુર, સરે-
દડ, ખારચીઆ, ઝીંઝુડા વગેરે છે) **ગોંડલનાં** (ઢાંક, જેતલસર, કોલકી
અને હડમનાળા વગેરે છે) **ધ્રોળનું** (જાળીઆ) **રાજકોટનાં** (મો-
ખાવડ અને ખરેડી) **કોટડા સાંગાણીનાં** (રામોદ અને અરડોઈ)

(૧૮)

પેદાસ—કપાસ, કઠોળ, ઘઉં, યાજરી, જુવાર અને શેરડી.

૯ મચ્છુ કાંઠો.

આ પ્રાંતમાં મચ્છુ નદી વહે છે તેથી તેના કાંઠાની આસપાસના મુલકને મચ્છુકાંઠો કહે છે.

નદીઓ—મચ્છુ, ઘોડાધોઈ ને ડેમોઈ

બંદર—વવાણીઆ અને ઝીંગી

સંસ્થાન—૨ છે. ૧ મોરબી અને ૨ માળીઆ

૧ મોરબીસંસ્થાન—(એમાં મુખ્ય શહેર મોરબી, વવાણીઆ, ટંકારા, દહીંસરા, આધોઈ અને જંગી છે) ૨ માળીઆ (એમાં ગામ માળીઆ અને ખાખરેચી છે)

નાનાંગામ—મોરબીનાં (જેતપુર, બગથલા, ધાટીલા, વાવડી, સરવડ, મેઘપર અને આંબરડી છે) દેરાણુ, બેલા વગેરે તાલુકદારનાં છે.

પેદાશ—કપાસ, જુવાર, અડદ

૧૦ ઓખામંડળ.

કૃષ્ણાના પૌત્ર અનિરુદ્ધ ઓખા સાથે લંગન કરી ત્યાં આવેલ તે-પરથી એ પ્રાંતનું નામ ઓખામંડળ પડ્યું છે. આ પ્રાંત ગાયકવાડ સરકારને તાબે છે.

મુખ્ય શહેર—હારકા, બેટ, આરંભડા અને વરવાળા

નાનાંગામ—કચ્છીગઢ, પોશીતર, ધીણાકી, મડી, ગોપી, વસાઈ વગેરે છે.

પેદાશ—કઠોળ, જુવાર, યાજરી.

વિશેષ હકિકતનું પત્રક.

પહેલોવર્ગ.

અંશનાનું નામ.	રાજ્યકર્તાની જાત.	તાબનાં ગામો	ઉપજ	અખસાર.
	તથા અટક.	ની સંખ્યા.		
૧ જુનાગઢ	બાપીમુસલમાન-નવાબ.	૮૯૬	૩. ૨૭૦૦૦૦૦	દીવાની તથા ફો-
૨ ભાવનગર	ગોહિલ રજપૂત-રાઓલ	૬૪૫	૨૬૦૦૦૦૦	જદારીકામમાં ફેલ
૩ નવાનગર	ખડેજી રજપૂત-જામ	૬૩૧	૨૪૦૦૦૦૦	અખસાર છે.
૪ પોરબંદર	જેરવા રજપૂત-રાણા	૧૦૩	૪૦૦૦૦૦	
૫ ધાંગઢા	જાલા રજપૂત-રાજ	૧૨૪	૫૦૦૦૦૦	
૬ મોરબી	ખડેજી-દાદાર	૧૩૬	૮૦૦૦૦૦	
૭ ગોંડળ	ખડેજી-દાદાર	૧૭૪	૧૪૦૦૦૦૦	

બીજો વર્ગ.

૧ વાંકાનેર	જાલા-રાજ	૮૭	૨૦૦૦૦૦	ફોજદારી કામમાં
૨ પાણીતાણા	ગોહિલ-દાદાર	૮૭	૫૦૦૦૦૦	મોટી શિક્ષા માટે
૩ ધોળ	ખડેજી-દાદાર	૬૫	૧૪૦૦૦૦	પોલીટીકલ એજન્ટ

૪ લોન્પડી

આસા-દોકાર

૭૨

૫ રાજકોટ

ગડેગ-દોકાર

૬૧

૬ વઢવાણ

આસા-દોકાર

૩૧

૭ ગાંધીરાયપાદ

હાથશી મુસલમાન-નવાબ

૧૨

૪૦૦૦૦૦ સાહેબની મંજુરી

૨૦૦૦૦૦ માગવી પડેછે અને

૪૦૦૦૦૦ દીવાની કામમાં કુલ

૪૫૦૦૦ અખતાર છે.

ત્રીજો વર્ગ.

૧ વળા

ગોહિલ-દોકાર

૩૮

૨ લખતર

આસા-દોકાર

૫૧

૩ બાટવા

મુસલમાન-ખાત્રી

૫૬

૪ જસદણ

કાઠી-ખાત્રી

૬૧

૫ સાયલા

આસા-દોકાર

૩૮

૬ ચુડા

આસા-દોકાર.

૧૪

૧૫૦૦૦૦ દોજદારી કામમાં

૧૦૦૦૦૦ સાન વર્ષ સુધીની

૪૦૦૦૦૦ સમ કુદ અને દશ

૧૫૦૦૦૦ હજાર રૂપિયા સુધી

૭૫૦૦૦ દંડ; તેમજ દીવાની

૧૦૦૦૦૦ કામમાં વીશ હજાર

રૂપિયા સુધીના દાન

વા ફેસલ કરી શકેછે.

ચોથો વર્ગ.

૧ મેળી

પરમાર રજપૂત-દોકાર

૧૯

૧૦૦૦૦૦ દોજદારી કામમાં તથા

૨	સાડી	ગોહિલ-દાકાર	૧૨
૩	બળભાણા	સુસલમાન-મલેક	૨૭
૪	વીરપુર	ભડેળ-દાકાર	૧૩
૫	કોટડા(સાંગાણી)	ભડેળ-દાકાર	૧૮
૬	માળીઆ	ભડેળ-દાકાર	૧૨
૭	જૂતપુર	કાઠી-વાળા	૧૪૪

૧૦૦૦૦૦	૧૫ સુધી સખ કેદ
૧૦૦૦૦૦	અને રૂપિઆ પાંચ
૩૯૦૦૦	હજાર સુધી દંડ કરી
૧૦૦૦૦૦	શકે અને દીવાની
૬૦૦૦૦	કામમાં દશ હજાર
૮૮૦૦૦૦	રૂપિઆ સુધીના દાન
	વા ફેસલ કરે.

(૨૧)

પાંચમો વર્ગ.

૧	મેંગળી	ભડેળ	૧૮
૨	ગવડીદડ	"	૬
૩	પાળ	"	૫
૪	મહકા	"	૫
૫	ભળીઆ દેવાણી	"	૧૦
૬	વસાવડ	નાગરદેશાઈ	૪
૭	ડેડાલું	કાઠી	૮

૨૧૦૦૦	ફેજદારી કામમાં બે
૧૪૦૦૦	વરસની કેદ અને બે
૮૦૦૦	હજાર રૂપિઆ સુધી
૧૪૦૦૦	દંડ કરે. અને દી-
૧૫૦૦૦	વાનીકામમાં રૂપ૦૦૦
૧૨૦૦૦	સુધીના દાવા ફેસલ
૩૫૦૦૦	કરી શકે.

૬ વણોદ	મુસલમાન	૧૬	૧૫૦૦૦
૯ પાટડીનાંગામ	કણુબી-દેશાઈ	૭	૪૫૦૦૦
૧૦ કોઠારીઆ	જાડેજા	૬	૧૬૦૦૦

છોટો વર્ગ.

આ વર્ગમાં બાવીશ તાલુકા છે, અને ફોજદારી કામમાં ત્રણ માસ સુધી કેદ અને ૨૦૦ રૂપિયા સુધી દંડ અને દીવાની કામમાં રૂ. ૫૦૦ સુધીના દાવા ફેસલ કરી શકે. બધા તાલુકાના થઈને ૨૯૪ ગામ છે, અને આશરે પાંચ લાખ રૂપિયાની ઉપજ છે.

સાતમો વર્ગ.

આ વર્ગમાં સાત તાલુકા છે, તેના ૨૯ ગામ અને ૩. તેપત હજારની ઉપજ છે. ફોજદારી કામમાં પંદર દિવસની કેદ અને દીવાની કામમાં અપસાર નથી.

બીજાનઅખત્યારી તાલુકા.

કુલ ૧૨૬ છે, તેના ૨૯૬ ગામ છે, અને તેની ઉપજ આશરે સાડાઆઠ લાખ રૂપિયાની છે. તેમને કોઈ પણ જાતનો અખત્યાર નથી.

સામાન્ય નોંધ.

નીચેની હકિકત મેહુતાજીઐએ છાકરાને પાઠે કરાવવી નહીં, પણ પોતે વાંચવાની છે. જરૂર ગણાય તેવીજ હકિકત નકશો શીખવતી વખતે વિદ્યાર્થીને કહી સંભળાવવી.

નળકાંઠો—લીંબડીથી થોડેક માર્ગલે છેટે દરિયાનો એક કાંટો છે, જેને નળકાંઠો કહેછે તે તલસાણાથી પૂર્વમાં કંઠેચી ગામ પાસે આવેલો છે. તેમાં નિરંતર ખાંડ પાણી ભરાઈ રહેછે. નળકાંઠામાં એક જ્વતનું ઘાસ થાયછે, તેની જડમાંથી જે કંદ નીકળે છે, તેને “બીડ” કહેછે. દુકાળના વખતમાં ગરીબ લોકો તેનો લોટ કરીને અનાજને ટેકાણે વાપરે છે.

મીડું—કાઠિયાવાડમાં, એ જ્વતનું મીડું પાછેછે. વડાગરૂં અને ઘસીયું. વડાગરૂં મીડું ફક્ત કચ્છના રણને કાંઠે ધ્રાંગધરા તાબે કુડાં ગામમાં થાયછે, અને ઘસીયું મીડું વવાણીઆ, જોડીઆ, ખેડી, પીંડારા, કુછડી, મેયારી, ધામજેજ, ભેરાઈ, વડેરા, મહુવા, તળાજ અને ભાવનગર વગેરે ઘણે ટેકાણે મળેછે, અથવા અનાવવામાં આવેછે.

જનાવર—કાઠિયાવાડ ઉંચી જ્વતના ઘેડાને માટે પ્રખ્યાત છે. કાઠી લોકો આ જનાવરના તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ઘેડીઓના ઘણા શોખીલા હોય છે. ઝાલાવાડની ઉત્તર તરફની ગાયો તથા બળદો, અને દક્ષિણ કાઠિયાવાડ તથા બડોની ભેંસો શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ઓખા-મંડળમાં સાધારણ ઉંટની પેદાશ છે. કાઠિયાવાડ ઈલાકાના ઘેટાંની ઉન લાંબી તથા ઉંચી જ્વતની ગણાય છે, અને અંદાર દેશાવરમાં પંકાય છે.

રસ્તા અને સડકો—ખેતજોતામાં ઘણી વધી છે. હાલ ૬૦૦ માઇલ સડકો થઈછે, અરે તેમાંના ઘણાખરા ભાગમાં નદી નાળાં

ઉપર પૂત્ર અંધાઈ ગયાછે, તથા કાંકરી પથરાઈ ગઈછે. યુરોપીઅન અને દેશી મુસાફરોના સુખને માટે મુસાફરી અંગલા અને ધર્મશાળાઓ પણ સગવડ વાળી જગ્યોએ બનાવવામાં આવેલ છે.

અંદર અને વેપાર—આ ઇલાકા દ્વિપકલ્પ હોવાને લીધે અંદરે પુષ્કળ છે. ભાવનગર, મહુવા, નનકરાબાદ, વેરાવળ, પોરબંદર, સલાયા અને નેડીઆ એ અંદરેથી દર વરસે ઘણો માત્ર ચડેછે, અને આવેછે. મુંબઈ અને કરાંચી વચ્ચે ફરતી આગબોટો ખુલ્લી મોસમમાં વેરાવળ, માંગરોળ, અને પોરબંદર તેમજ દ્વારકા આગળ રોકાય છે; અને ભાવનગર અંદર મુંબઈ સાથે પરભારે આગબોટોથી સંબંધ રાખેછે.

હાલારતું પાણી—આખા કાઠિયાવાડ ઇલાકામાં હાલારતું પાણી ધણુંજ તનદુરસ્ત તેમજ ચઢીઆતું ગણુવામાં આવે છે.

ધી—બીજા પ્રાંતમાં દોરની પેદાશ બહુ સારી હોવાથી લાંનું ધી બહાર મુત્રક ખાતે પુષ્કળ જાયછે.

દેવસ્વર્ગ—પ્રભાસપાટણથી થોડેએક દૂર ભાલિકા નામની જગ્યાએ, તે દેવસ્વર્ગની જગ્યા કહેવાય છે. યાદવ કુળના પ્રખ્યાત રાજા શ્રી કૃષ્ણે લાં દેહ છોડ્યો હતો.

શહેર વર્ણન

બુનાગઢ—એ અસલી વખતથી ધણુંજ પ્રખ્યાત શહેર છે. તેને બે કોટ છે. ઉપર કોટમાં બૌદ્ધ લોકોની મનોરંજક ગુફાઓ છે આ શહેરનો દેખાવ સુંદર છે. આ રાજ્યમાં “દીવાનશાહ કોરા” નામના સિક્કા ચાલેછે. વળી તાંબાના સિક્કા, દોકડા તથા અરધા દોકડા પણ પાડવામાં આવેછે. રાજમહેલ જેવા લાયક છે. નરસિંહ મહેતા આ ગામમાં થઈ ગયેલો છે.

નવાનગર—રેશમી કાપડ તથા સોનેરી ભરત કામને માટે આ શહેર પ્રખ્યાત છે. રંગવાનું તથા આંધણીનું કામ પણ વખાણવા લાયક થાયછે. આંહીની ખસખોઈ, ધુપ, સુગંધી તેજ તેમજ કંકુ સાફ થાયછે. આંહી જામસાહેબની ટંકશાળ છે, તેમાં સિક્કા પડેછે તે “જામશાહી” કહેવાય છે. કોરી, દોકડા, દીંગણા, અને દમ્બુ નામના સિક્કા પાડવામાં આવેછે.

ભાવનગર—વેપાર રોજગારની બાબતમાં આ શહેર, કાઠિયાવાડમાં સૌથી ચઢિઆતું છે. ભાવનગરનું બંદર સુધારવા માટે ધણો પૈસો ખર્ચવામાં આવ્યો છે. આખા કાઠિયાવાડમાંથી અહાર દેશાવર ખાતે જોટલું રૂ જાયછે, તેના લગભગ અરધો ભાગ એકલા ભાવનગર બંદરથી ચડેછે, બીજાં શહેરો સાથે સરખાવતાં ભાવનગરમાં પૈસાદાર લોક ઘણા છે.

પોરબંદર—એ શહેર પથ્થરથી બાંધેલું છે, અને તેને ફરતો દિલ્લો છે. પોરબંદરની ખાડી બોખીરાના નામથી ઓળખાય છે, તે બહુ ઉપયોગી ગણાય છે. આ રાજ્યમાં એક ટંકશાળ છે, તેમાં રૂપાની કોરીઓ તથા તાંબાના દોકડા પાડેછે. એ નાણું “રાણાશાહી” કહેવાય છે. પોરબંદર તાબાના બિલેશ્વર ગામમાં બીલેશ્વર મહાદેવ છે, તે યાત્રાનું દેકાણું છે. માધવપુરમાં માધવરાયજીનું મંદીર છે, ત્યાં દૂર પ્રાંતમાંથી પણ લોકો યાત્રા કરવા આવેછે.

ધ્રાંગધ્રા—ઘણા સરસ પથ્થરથી બાંધેલું છે. એની પાસે રણ મહાસર નામનું તળાવ છે. ધ્રાંગધ્રાની પથ્થરની ખાણો આખા ગુજરાતમાં પ્રખ્યાત છે. એ શહેરના સડાટ લોકો કુબડી જાતના પથ્થરના વખાણવા લાયક ઘાટ તથા વાસણો બનાવેછે, તે દેશાવરખાતેજાયછે.

વાંકાનેર—પતાળીઓ વોકળો તથા મચ્છુ નદીના સંગમ ઉ-

(૨૬)

ખર આવેલું છે. આંહી દેશી સુતરાઉ કાપડ બનેછે, અને તે ઘણા લોકો વાપરેછે. વાંકાનેરથી ચાર માઈલને છેટે જડેશ્વર મહાદેવની જગ્યા છે, ત્યાં ઘણા લોકો યાત્રા કરવા આવેછે.

સાયલા—આ શહેરમાં “લાલા ભગત” નામના વાણિયાએ બંધાવેલું શ્રી રામચંદ્રજીનું પ્રસિદ્ધ ધામ છે; “લાલા ભગત” ના નામ ઉપરથી કેટલાએક લોક આ ગામને ભગતનું ગામ કહેછે.

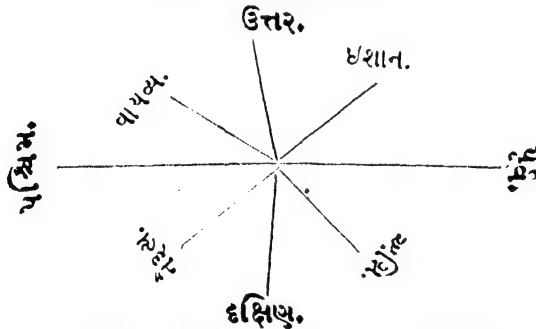
દિશાઓ.

જે દિશામાં સૂર્ય ઉગેછે, તેને **પૂર્વ** અથવા ઉગમણી દિશા કહેછે.

જે દિશામાં સૂર્ય આથમેછે, તેને **પશ્ચિમ** અથવા આથમણી દિશા કહેછે.

પૂર્વ દિશા ભણી મોં કરી ઉભા રહીએ તો ડાયા તરફ **ઉત્તર દિશા**, અને જમણા હાથ તરફ **દક્ષિણ દિશા** કહેવાયછે.

નકશાની દિશાઓ.

નકશા ભણી મોં કરી ઉભા રહીએ તો મથાળે **ઉત્તર**, નીચે **દક્ષિણ**, ડાયા હાથ તરફ **પશ્ચિમ**, અને જમણા હાથ તરફ **પૂર્વ** દિશા આવેછે.

(૨૭)

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો અગ્નિ ખૂણો, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો નેરૂત્ય ખૂણો, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ઈશાન ખૂણો, અને ઉત્તરતથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો વાયવ્ય ખૂણો છે.

ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટાયેલા જમીનના ભાગને બેટ કે દ્વીપ કહે છે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજુએ પાણીથી તથા એક બાજુએ જમીનથી વીંટાયેલો હોય તેને દ્વીપકલ્પ કહે છે.

જે સાંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધે છે તેને સંયોગી ભૂમિ કહે છે.

જમીનની જે અણી લાંબી થઇને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને ભૂશિર કહે છે.

જમીનનો ભાગ યોડો ઉંચો હોય તેને ડુંગર કહે છે, અને વિશેષ ઉંચા ભાગને પર્વત કહે છે. તળીએથી જોડાયેલા ડુંગરા અને પર્વતોને ડુંગરો કે પર્વતોની હાર કહે છે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના ખારા પાણીના પાંચ ભાગ કર્યા છે તેમાંના દરેકને મહાસાગર કહે છે.

જે પાણીના ભાગને સમુદ્ર કહે છે તે મહાસાગર કરતાં નાનો હોય છે.

જમીન ઉપર લાંબા ગયેલા સમુદ્રના કાંટાને અખાત કહે છે.

પહોળા મ્હોડાના અખાતને ઉપસાગર કહે છે.

પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુનિ કહે છે.

જમીનથી વીંટાયેલા પાણીના ભાગને સરોવર કહે છે.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગ્યામાં થઇ સમુદ્રને મળે છે તેને નદી કહે છે.

(૨૮)

અનુક્રેખન (ઇકેટેશન)

મચ્યાં	નિશાલ	નવરાશ	રહ્યો
સ્વભાવ	શિક્ષા	કવિતા	ઘૂમટો
દક્ષિણી	સંગ્રહ	પ્રધાન	રૈયત
આવડ્યા	લાવ્યો	પૂછ્યું	બોલ્યો
કશ્યું	નાંખ્યો	કાઢ્યો	ટટ્ટુ
જક્કી	ઈમારત	ફાવ્યો	વિશ્વ
વિલાયત	ચિત્ત	ઢાણો	માન્યું
અલ્યા	મનુષ્ય	અર્થ	બચ્ચાં
વનાવ્યું	દોંગાઈ	ઈંદ્રીઓ	નિત્ય
શિક્ષા	રસ્તો	ચોરુખું	સજ્જન
નિર્દય	માર્ગ	પ્રાણ	સ્નેહ
વિદ્યા	ઘોંઘારે	ચિચોડા	વિશ્વ વિષે
વિરુદ્ધાત	પુણ્ય	આશિષ	કૃપણ
ચપ્પુ	રૂપિઆ	સિંધુ	ક્રોડ
નક્કી	પૈસાદાર	પર્વ	છેલ્લી
મુદ્દલ	વસ્તુ	ઈંદાં	ધાન્ય
સર્વે	પૃથ્વી	બુટ્ટા	કિલ્લા
પદાર્થ	તૂરાશ	શેઠસણી	માલિક
ધૂળાવું	પ્રેમ	ભાગ્ય	રેખું

खड्गुं	निराश	स्वच्छ	प्रार्थना
प्रसंग	विशेष	कृपाळ	नकर
चित्र	प्रवाही	जुक्ति	पुष्कळ
वैतरुं	भूषति	कूरकुरिआं	क्यारडा
प्रमाणे	निरांत	मच्छर	न्याल
दरिओ	कोष्टक	मंदिर	क्लेश
मध्यम	बंदूक	गर्जना	दुश्मन
अभिमान	निशान	तुच्छ	सामर्थ्य
कल्लोल	निंदे	सिंह	भग्नी
बिंब	दर्पण	चंद्रमा	अंग्रेजी
मिनिट	ग्रह	शक्ति	श्वास
स्वर	ईश्वर	व्यंजन	स्पष्ट
दूठवावुं	जगन्नाथी	अज्ञान	सर्वव्यापक
विश्वपाते	जगकर्ता	वाक्य	विचार्युं
उच्चार	सूरज	शुद्ध	कृपा
बुद्धि	चतुराई	गृहस्थ	अनुस्वार
पढपूछ	लुच्चाई	जवळे	वटेमार्गु
छज्जुं	वनस्पति	तरबूच	परमेश्वर
विरामचिन्ह	मूलाक्षर	धर्मपुस्तक	जोडाक्षर
चित्रामण	पस्तावो	पुरुष	लिपि मात्रा-

(૩૦)

ધાતો.

શેરની ધાત.

શેરના અધશેરા ૨
શેરના પાશેરા ૪
શેરના નવટાંકા ૮
શેરના અધોળાં ૧૬
શેરના રૂપિયાભાર ૪૦

શેરના પાશેરા ૪
પોણોશેરના પાશેરા ૩
અધશેરના પાશેરા ૨

શેરના નવટાંકા ૮
પોણોશેરના નવટાંકા ૬
અધશેરના નવટાંકા ૪
પાશેરના નવટાંકા ૨

શેરનાં અધોળાં ૧૬
પોણાશેરનાં અધોળાં ૧૨
અધશેરનાં અધોળાં ૮
પાશેરના અધોળાં ૪

શેરના રૂપિયાભાર ૪૦
પોણોશેરના રૂપિયાભાર ૩૦
અધશેરના રૂપિયાભાર ૨૦
પાશેરના રૂપિયાભાર ૧૦
નવટાંકાના રૂપિયાભાર ૫
અધોળાના રૂપિયાભાર ૨૫

શેરની ઉલટીધાત.

૨ અધશેરે એકશેર
૪ પાશેરે એકશેર
૮ નવટાંકે એકશેર
૧૬ અધોળે એકશેર
૪૦ રૂપિયાભારે એકશેર

૪ પાશેરે એકશેર
૩ પાશેરે પોણોશેર
૨ પાશેરે અધશેર

૮૦ નવટાંકે ૧ શેર
૬ નવટાંકે ૦૫૫ શેર
૪ નવટાંકે ૦૫ શેર
૨ નવટાંકે ૦૨ શેર

૧૬ અધોળે ૧ શેર
૧૨ અધોળે ૦૫૫ શેર
૮ અધોળે ૦૫ શેર
૪ અધોળે ૦૨ શેર

૪૦ રૂપિયાભારે ૧ શેર
૩૦ રૂપિયાભારે ૦૫૫ શેર
૨૦ રૂપિયાભારે ૦૫ શેર
૧૦ રૂપિયાભારે ૦૨ શેર
૫ રૂપિયાભારે નવટાંક
૨૫ રૂપિયાભારે અધોળા

શેરની ધાત મુજબ બધી ધાત ઉલટાવી બોલતાં શીખવવું.

મણુની ધાત.

મણુના અધમણીઆ	૨
મણુના દશશેરા	૪
મણુની પાંચશેરી	૮
મણુની અઠીશેરી	૧૬
મણુની સવાશેરી	૩૨

૧ મણુના દશશેરા	૪
૦૩૩ મણુના દશશેરા	૩
૦૧ મણુના દશશેરા	૨

૧ મણુની પાંચશેરી	૬
૦૩૩ મણુની પાંચશેરી	૬
૦૧ મણુની પાંચશેરી	૪
૦૧ મણુની પાંચશેરી	૨

૧ મણુની અઠીશેરી	૧૬
૦૩૩ મણુની	૧૨
૦૧ મણુની	૮
૦૧ મણુની	૪

૧ મણુની સવાશેરી	૩૨
૦૩૩ મણુની	૨૪
૦૧ મણુની	૧૬
૦૧ મણુની	૮
૧ મણુના શેર	૪૦
૦૩૩ મણુના	૩૦

તોલની ધાત.

૫ મણુનો—કોથળો
૭ મણુનો—નાનોહારો
૧૨ મણુની—માણી
૧૬ મણુની—કળશી
૨૦ મણુની—ખાંડી
૨૧ મણુનો—મોટોહારો
૨૪ મણુનો—ભાર
૩૦ મણુની—ગાદલી
૩૨ મણુનું—ખેડીયું
૪૦ મણુનો—મૂડો.

માણીની ધાત

૧૨ મણુની એક માણી
૮ મણુની ૦૩૩ માણી
૬ મણુની ૦૧ માણી
૩ મણુની ૦૧ માણી

કળશીની ધાત.

૧૬ મણુની ૧ કળશી
૧૨ મણુની ૦૩૩ કળશી
૮ મણુની ૦૧ કળશી
૪ મણુની ૦૧ કળશી

રૂપિયા આનાની ધાત.

૧૬ આને ૧ રૂપિયો
૧૨ આને ૦૩૩ રૂપિયો
૮ આને ૦૧ રૂપિયો
૪ આને ૦૧ રૂપિયો

આનાપાઈની ધાત.

૦૧ મણુના ૥ ૨૦

૦૧ મણુના ૥ ૧૦

ખાંડીની ધાત.

૨૦ મણુની ૧ ખાંડી

૧૫ મણુની ૦૧૧ ખાંડી

૧૦ મણુની ૦૧ ખાંડી

૫ મણુની ૦૧ ખાંડી

ભાર.

૨૪ મણુનો ૧ ભાર

૧૮ મણુનો ૦૧૧ ભાર

૧૨ મણુનો ૦૧ ભાર

૬ મણુનો ૦૧ ભાર

ગાંધી.

૩૦ મણુની ૧ ગાંધી

૨૨૧ મણુની ૦૧૧ ગાંધી

૧૫ મણુની ૦૧ ગાંધી

૭૧ મણુની ૦૧ ગાંધી

એડીયું.

૩૨ મણુનું ૧ એડીયું

૨૪ મણુનું ૦૧૧ એડીયું

૧૬ મણુનું ૦૧ એડીયું

૮ મણુનું ૦૧ એડીયું

મૂડો.

૪૦ મણુનો ૧ મૂડો

૩૦ મણુનો ૦૧૧ મૂડો

૨૦ મણુનો ૦૧ મૂડો

૧૦ મણુનો ૦૧ મૂડો

૧૨ પાઈનો ૧ આનો

૯ પાઈનો ૦૧૧ આનો

૬ પાઈનો ૦૧ આનો

૩ પાઈનો ૦૧ આનો

દોકડા બદામની.

૧૬ બદામે ૧ દોકડો

૧૨ બદામે ૦૧૧ દોકડો

૮ બદામે ૦૧ દોકડો

૪ બદામે ૦૧ દોકડો

રૂપિયા દોકડાની ધાત.

૧૦૦ દોકડો ૧ રૂપિયો

૭૫ દોકડો ૦૧૧ રૂપિયો

૫૦ દોકડો ૦૧ રૂપિયો

૨૫ દોકડો ૦૧ રૂપિયો

કોડીની ધાત.

૧ કોડીના ૨૦ નંગ

૦૧૧ કોડીના ૧૫ નંગ

૦૧ કોડીના ૧૦ નંગ

૦૧ કોડીના ૫ નંગ

આના, દોકડાની ધાત.

૧ આનાના ૬૧ દોકડા

૨ આનાના ૧૨૧ દોકડા

૩ આનાના ૧૮૧ દોકડા

૪ આનાના ૨૪૧ દોકડા

૮ આનાના ૫૦૧ દોકડા

૧૨ આનાના ૭૫૧ દોકડા

૧૬ આનાના ૧૦૦૧ દોકડા.

મુંબાઈ ઇલાકાની ભૂગોળ વિદ્યા.

એની સાતમી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ ચૂકી છે, તે ઉપરથીજ માલમ પડશે કે એ ચોપડી ફટલી બધી ઉપયોગી હશે. કિંમત દર નકલના બે આના, પોસ્ટેજ અરધો આનો. સામટી રાખનારને પંદર આનાની બાર પ્રત. પોસ્ટેજ મફત.

ભરતખંડની ભૂગોળ વિદ્યા.

એની ત્રિજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ ચૂકી છે. શિશુવત્તામાં ઉપયોગી છે, એમ સાબિત થઈ ચૂક્યું છે. દર નકલના એઠીઆના. પોસ્ટેજ અરધો આનો. સામટી રાખનારને રૂપિયાની અગિઆર પ્રત—પોસ્ટેજ મફત—

સુબોધ પ્રકાશ.

આ સૌથી સસ્તું અને વાંચવા લાયક ચોપડીનું અમારી તરફથી દર મહિને પ્રગટ થાય છે. એના વિષે વિદ્વાનોએ ઊંચો અભિપ્રાય આપેલો છે. જેઠાં એ તો મંગાવજો. લવાજમ વધે માત્ર છ આના. પોસ્ટેજ ત્રણ આના.

પુરુષોત્તમ કહાનજી ગાંધી.

અધિપતિ, સુબોધ પ્રકાશ.

